

ÚJABB ADATOK A MAGYARORSZÁGI ERŐDÍTETT TEMPLOMOK ADATTÁRÁHOZ

2001-ben jelent meg a *Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon* című kötet, melyben a mai Magyarország területéről 39, a lakosság által; és további 31, a katonaság által megerősített templomot soroltam fel, számos olyan épülettel egyetemben, melyeket egyesek templomnak tartanak, de szerintem nem azok.¹

Az elmúlt négy év folyamán számos újabb forrás került elő, melyekkel ki lehetett bővíteni az erődített templomok listáját. Sajnos, ezek közül az új „találatok” közül mindössze egyetlen esetben találhatunk máig is álló falakat, az összes többi forrás régészeti feltárásokon, írott dokumentumokon vagy képi ábrázolásokon alapul.²

Azok a helyszínek, ahol újonnan bizonyítást nyert az erődített templomok megléte:

Balatonszabadi – Pusztatorony (Somogy m.) Magyar Kálmán leletmentése során a romegyház körül feltárta a temető körítőárkát is, mely 6 m széles, 3 m mély volt.³ Bár előzőleg elfogadtam azt a tételt, hogy a temető körül húzott egyszerű árok nem számít erődítésnek, mégis, ebben az esetben kivételt kell tennem. Hiszen méretei alapján ez az árok nem csak kerítésként szolgált, hanem már komoly védelmet is nyújtott mindenféle támadó ellen is. Ezért ezt a templomot szerintem az erődített közé kell sorolni.

Csengele (Csongrád m.): A templom feltárása során egy hármasszögű árokgyűrű nyomaira bukkant az ásató régész. A külső gyűrűk belső oldalán palánkfal nyomait is feltárta; sőt, feltételezése szerint az árokból kihányt földből belül sáncokat is emeltek. A kutató a tatárjárás idejére teszi az árok készítésének időpontját, szerinte a falu lakossága próbált meg valamiféle erődítést készíteni a betörő tatárok elleni önvédelemre.

A védett terület mintegy 90-100 m átmérőjű volt, az árok a jelenlegi járószinttől 1-1,5 m-re mélyültek a talajba.⁴

Hódmezővásárhely–Ótemplom (Csongrád m.): A jelenlegi település közepén fekszik az egyház, melynek keleti és déli oldalán jelenleg is áll az eredeti, 18. századi – a hajdúsági erődtemplomokhoz hasonlóan – teljes egészében téglából épült és kívülről támpillérekkel tagolt, lőréses kerítés.⁵ A déli oldalon még egy eredeti kapunyílás is fennmaradt.

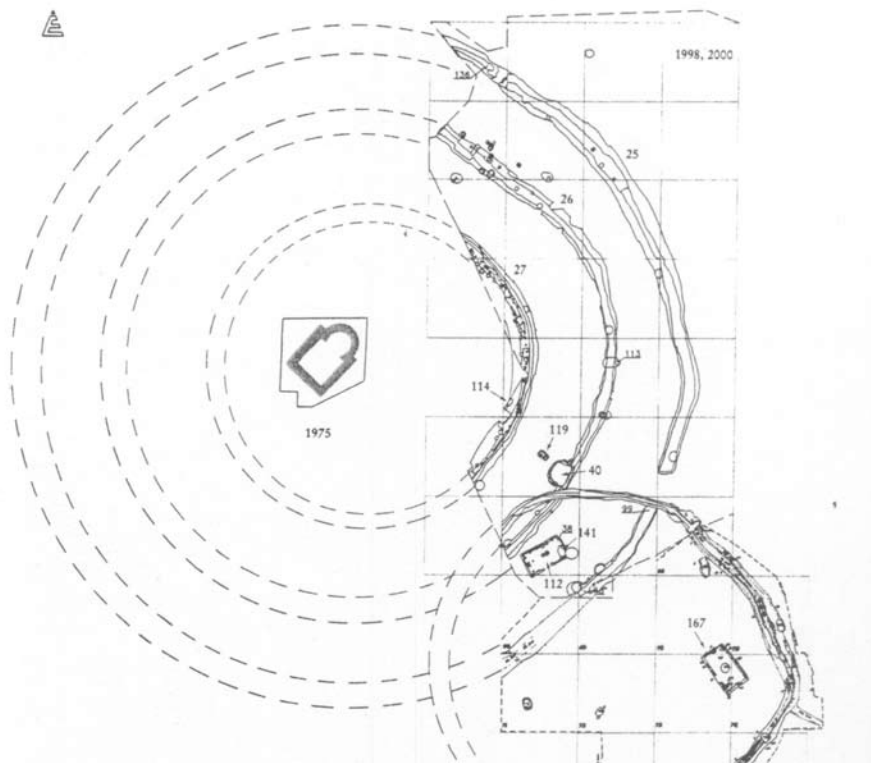
1 TOLNAI 2001.

2 Viszont, az egyik legjobban várt, újonnan közreadott 18. századi adatbázis – az első katonai felmérés – sajnos, nem bizonyult megfelelően használhatónak. Mert bár több, mint 250 kőfallal övezett kőfalú templomot jelez a mai Magyarország területén, számos, a mai napig is fennálló, vagy a 19. században lebontott, bástyás (tornyos) védművekkel bíró erődtemplomot nem tüntettek fel a térképlapokon. Például Hejceén, Turán vagy Hajdúböszörménynél sem jelölik az egyházakat körbevevő védművek meglétét. Megyaszón vagy Pétervásáran pedig még templomot sem jelölnek. (Pedig mindkét helyen máig is állnak azok a templomok, melyek meglétét korábbi források bizonyítják.) Ezen tények fényében felmerül a katonai felmérés pontosságának kérdése, melynek részletes elemzése, az esetleges hiányosságok okainak és rendszerének vizsgálata külön tanulmányt érdemelne.

3 MAGYAR 1984. 99.

4 HORVÁTH 2001. 79-85.

5 A műemlékvédelemnek köszönhetően a templom déli oldalára a XX. század második felében emelt épület egyik szárnyát lábakra építették, hogy a műemléki fal alatta épségben megmaradhasson.

1. kép Csengele, XIII. századi védőgyűrűvel körbevett templom alaprajza

Ezen templom esetében igen szerencsés helyzetben vagyunk, mert évre pontosan lehet datálni a védelmi építkezéseket: 1741-1742-ben, Károlyi Sándor emeltette a templom köré a lőréses körítőfalat.⁶ A 77-78 cm vastag téglafalban kettes-hármas csoportokban állnak az álló téglalap alakú lőrések, melyek, ellentétben a hajdúsági téglakörítőfalas templomokkal, nem kulcslyuk alakúak.⁷

A templom körüli terület eredetileg valószínűleg a jelenleginél mélyebben feküdt, ugyanis a jelenlegi járószinttől számítva mindössze 110-119 cm magasságban nyílnak a lőrések, s a fal teljes magassága sem haladja meg a 200-210 cm-t.

A körítőfal délnyugati szakasza szemmel láthatóan egy későbbi átépítés eredménye: itt a támpillérek a korábbiak, melyek közé építették be utólag a mindössze 29 cm (pont egy téglányi) vastag körítőfalat. Ezen a szakaszon mindössze négy lőrés található, melyek 35x17 centiméter méretű, álló téglalap alakúak.

⁶ LAJKÓ 2002. 309.

⁷ Hódmezővásárhely abban is különbözik a hajdúsági templomoktól, hogy itt nem épültek a fal sarkaira bástyaszerű védművek.

2. kép Hódmezővásárhely–Ótemplom. Részlet a védőfalból

Hódmezővásárhelyen azonban nem az Ótemplom volt az első erődített egyházi épület a történelem folyamán: elődjét, a törökkori sártemplomot is 4 m mély árok és kerítés vette körbe.⁸

Iharos (Somogy m.): Csányi Ákos 1557. november 16-án kelt levelében amiatt aggódik, hogy az iharosi templomot a törökök meg ne szállják. „ezért szükséges volna, hogy zekényiek valami ideig maradhatnának”.⁹ Azaz valószínűleg e levél írásának időpontja előtt is volt egy kisebb őrség a falu templomában.

Ikervár (Vas m.): Elrendezése leginkább a mecseknádasdi Szent István templomhoz és a debreceni Szent András templomhoz lehetett hasonló. „A temetője fagerendákkal, földdel és árokkal volt körülveve.” 1697-98-ban „A temetőben külön lakható szobával őrtorony áll”. Ezt a tornyot a 18. század második felében bonthatták le, mert az 1781. évi vizitációs jegyzőkönyv már nem említi.¹⁰ E források alapján valószínű, hogy legalább annyira erődített templomról beszélhetünk, mint a mecseknádasdi Szent István templom esetében, így, mivel azt felvettem a listába, ezt az objektumot is fel kell venni.

Makó (Csongrád m.): A Kálvin téren álló református Ó-templom 1777 és 1784 között épült, és 1790-ben vették körül kerítéssel. Ez a fal 8-9 „láb magas volt, a négy sarkán négy kerek bástyaszerű toronnyal, amit Giba Antal 1821-1824 között készített térképe is feltüntet. A nagykaput 1830 és 1833 között vágták bele, de ezen kívül is voltak kisajtói is.” A kerítést, a bástyákkal együtt, 1927-ben bontották el.¹¹

8 TÓTH 2000. 123-125.

9 CSÁNYI 1996. I. kötet, 346. 218. levél.

10 HAJMÁSI 2004. 174-175.

11 TÓTH 2000. 212-213. Az említett térkép: Ábrázolatja Makó Püspöki Várossa azon Részének Melyet 1821^{dik} Eszten: Ar:Víz után Nagy Méltóságú Püspök Remety Köszeghy László Úr Eő Excellenciaja kegyes Parancsolátyából rendbe szedet 1821. Giba Antal Mélt: Makói Uradalom Földmérője. Közli: MAKÓ 1992. melléklet.

3. kép Hódmezővásárhely–Ótemplom: az egyik eredeti bejárat

Marcaltó (Veszprém m.): Az egyik, az erődítményt 1775-ben ábrázoló metszet tanulsága szerint itt is egy templomot vettek körbe fallal, melyből még egy bástya is kiemelkedett.¹²

Nagykőrös (Pest m.): Az 1686. évi hadjárat befejezése után egy csapat császári katonára szállta meg Nagykőröst. A templom körül mély árokkal ellátott sáncot vágtak, majd onnan kiindulva, az egész várost megerősítették.¹³

Somogyásmon–Marótpuszta (Somogy m.): Dr. Költő László 2000 óta folytatja leletmentő ásatását a helyszínen. Ennek során sikerült feltárnia egy középkori templom köré épített 16. századi palánkvár csekély maradványait (az északkeleti bástyát és a hozzá tartozó falakat) is. Az erősséget először 1548-ban, utoljára 1566-ban említik.¹⁴

Tata, Kálváriadomb, Szent Iván kápolna (Komárom–Esztergom m.): „A dombon középkori erődített templom állt, amit XVI. századi metszetek bizonyítanak.” A feltárás során alapfalak kerültek elő.¹⁵ De csak a templom hosszházának alapfalai, a valaha volt erődítése nem.¹⁶ Azonban ismerünk egy török miniatúrát, mely a tatai várat ábrázolja, s amelyen világosan látható a vár mellett álló egyházat körülvevő pártázatos fal – így a templom valaha volt erődítettsége kétségtelen.¹⁷

12 SZALAI 2001. 163. tábla

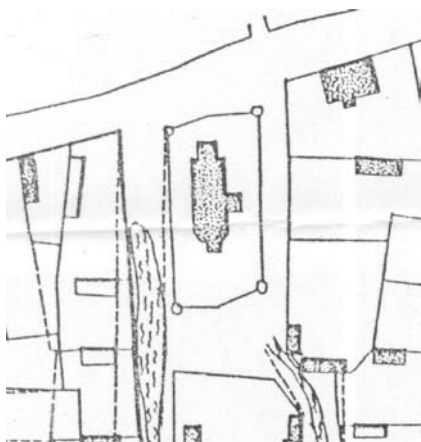
13 BOROVSKY

14 DR. KÖLTŐ LÁSZLÓ előadása, és a feltáró régész szíves írásbeli közlése, melyet ezúton is köszönök neki.

15 BÍRÓ 1959. 69.

16 A templom hosszházának felfalazott alapfalai ma is láthatóak a tatai víztorony mellett, a Kálvária-dombon.

17 A miniatúra Matrakcsi Nászuhrónika-töredékének – mely az 1543. évi szultáni hadjárat útvonalát mutatja be – ábrázolásaként jelent meg, s Tata azévi felégetését mutatja be. A miniatúra megjelent: FEHÉR 1975. XXV. tábla.

4. kép Makó erődített templomának alaprajza az 1821. évi térképen

5. kép Tata- Kálvária-domb: erődített templom ábrázolása egy török miniatúrán

Tokaj (Borsod–Abaúj–Zemplén): Három, a 16. század középső harmadából származó, a várost ábrázoló metszeten is megjelenik egy meglehetősen nagy méretű egyházi épület, melyet lőréses fal vesz körbe, s a nyugati oldalán két bástyaszerű kiugrás is tagol.¹⁸

Vécs (Heves m.): 1594-ben a templomot tapaszos palánkkal kerítették be.¹⁹

Zalaegerszeg (Zala m.): 1541 karácsonya tájékán Gersei Pethő Péter vezetésével lerohanták Kecseti Márton veszprémi püspök egerszegi várát. A támadók ekkor erődítették meg a város templomát. Az ostrom befejeztével, 1542. január 6. tájékán felgyújtották Egerszeget, az újonnan megerődített templom kőkerítését lebontották, annak anyagát a kéméni vár erődítéséhez használták fel.²⁰

Az autópálya–leletmentések során egy különleges erődítés is napvilágra került:

Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő (Somogy m.) feltárása során Szárszó falu középkori templomát sikerült feltárni, mely köré a korai cinteremároktól 15 m-re egy meglehetősen (4-5 m széles és néhol 180 cm mély), ötszögletű árkot ástak. Majd számos épületet (csak a feltárt szakaszon 7 állt) emeltek az árokkal kerített területre.

Az erődítés építési kora jelenleg még bizonytalan, azonban az árok visszatöltődése legkorábban a 14. században már megkezdődött.²¹

E helyen felmerülhet annak kérdése, vajon ebben a helyzetben erődített templomról, vagy erődített faluközpontról beszélhetünk – melynek csak egy része az egyházi épület. Azonban úgy vélem, hogy eredetileg csak a templom volt az erődített terület közepén, így egy rövid ideig (maximum néhány évig) ez az objektum erődített templom volt. Majd

18 SZALAI 2001. 220. tábla: 1565/1/b metszet, 221. tábla: 1567/1. metszet és 237. tábla: 1574/1/a metszet. A korábbi források említenek Tokajon egy B. Szűz Máriának szentelt pálos kolostort, azt azonban 1547-ben lerombolta Serédy Gáspár, „mert tartott attól, hogy a kolostort Szapolyaiék várrá alakítják át.” RUPP 1872. 331. Bár a metszete tanulsága szerint később mégis találtak egy alkalmas egyházi épületet, melyet várrá tudtak átalakítani.

19 CSORBA 1980. 94.

20 SZATLÓCZKI 2002. 104-105.

21 BELÉNYESY – MARTON – OROSS 2002. 9-14.o.

a védett területre házakat építettek, így gyakorlatilag egy erődített faluközpont jött létre, melyben a település tehetősebb lakói és egyházuk közös védelem alatt állt.

Az a helyszín, ahol tervezték, de végül is nem építettek a templom köré erődítést:

Nagymaroson (Pest m.) is tervezték a templom megerődítését, melyre végül is nem került sor: 1613-ban a váci vicekapitány jelenti: a törökök palánkkal kívánják megerősíteni a templomot, hogy erődde alakítsák. Azonban – legjobb tudomásunk szerint – a törökök végül elálltak a tervtől, s nem készítették el palánkjukat.²²

Különleges rendeltetésű (védett?) templomok:

Vas megyében több templomot is árok övez: **Vasalja–Pinkaminszent, Vasszentmihály** („egy hegynyúlvány csúcsán árokkal is megerősítve”), **Vasszilvány, Mesteri** (bronzkori tellen, majd vaskori halomsíron áll, árokkal körülvéve), **Narda** (árokkal és kőfallal körülvéve), **Rábagyarmat**.²³

A templomok ezen csoportját érdemes lenne részletesebben megvizsgálni, vajon egy helyi védelmi szervezet elemei, vagy csak a véletlennek köszönhető, hogy itt egy csoportban ennyi árokkal kerített templom maradt fenn. Ezen templomok kutatója még azt a feltevést is megkockáztatta – természetesen a további kutatások szükségességének hangsúlyozásával –, hogy a templomok egy része helyén valaha a későrómai lakosság menetszára vagy őrtornyai lehettek.²⁴

A könyv kéziratának lezárása után is számos cikkre bukkantam, melyekben jó néhány egyházat erődítettként említenek. Azonban a szerzők igen sok esetben semmilyen érveléssel nem támasztják alá vélekedésüket. Épp ezért ezeket a helyeket csak *bizonytalan, kétséges erődítettségű objektumokként* lehet számon tartani, mindaddig, amíg részletesebb kutatás vagy publikáció el nem dönti a kérdést. Ezért soroltam ebbe a kategóriába a következő egyházakat.

Derecske (Hajdú–Bihar m.): „A középkori templom 1566-ban lett a reformátusoké, később átépítették, csak a torony alját használták fel újra. Ezt az 1843-as tűzvész elpusztította. Ekkor bontották le a megrongálódott erődítést is, amely kökerítésből és egy déli toronyból állt.”²⁵ E rövid leírás alapján leginkább egy Mecseknádasdhoz vagy Ikervárhoz hasonló templomra lehetne gondolni, azonban a részletes kutatás, feldolgozás közreadásáig ezt az objektumot csak a kérdések közé lehet felvenni.

Kaba (Hajdú–Bihar m.): A település református temploma középkori előzmény helyén épült 1736-44 között. „Erre utal a torony vastag aránya, keletelt elhelyezkedése, s a templomot egykor körülvevő erődítmény maradványa.”²⁶ Azonban jelenleg a templom körül én semmilyen erődítményt nem találtam. A helybeliek visszaemlékezése szerint valamikor a világháború előtt még láttak valamilyen fehér kőből volt falakat, azonban azokat a háborúban találat érte, a maradványait pedig később lebontották. Ezek alapján viszont nem lehet biztosan megítélni, vajon tényleg lőréses védő-, vagy pedig egyszerű kerítőfalról volt-e szó, ezért itt is további kutatások szükségesek.²⁷

22 BUZÁS 1999. 11.

23 VALTER 2004. 189., 192., 193., 176., 177., 182-184.

24 Uo., 192.

25 ANGYAL 2000. 262.

26 Uo. 343.

27 Erről az állítástól valaha létezett, ám mostanra elpusztult erődítésről sem a terület szakavatott kutatói, sem a Műemlékvédelem szakemberei nem tudnak; így valahai meglétét erősen kétségesnek tartom.

Magyarszecsőd (Vas m.): „...a temetőt részben árokkal, részben cövekelt, hasított deszkával kerítették, mely helyenként töredezett és nyitott volt, ezért ki és be átjárható.” – írja az 1698. évi vizitációs jegyzőkönyv.²⁸ Sajnos, a leírásból nem derül ki, vajon egy azon helyen kerítette a palánk és az árok a templom temetőjét, mert ebben erősített templomról beszélhetünk (bár mind a palánk, mind az árok méretét ismernünk kellene az objektív meghatározáshoz), vagy esetleg a temető más-más részeit kerítette a kétfajta akadály, mert akkor csak egyszerű cinteremfalról van szó.

Nagybajom (Somogy m.) váráról a település történetét feldolgozó kutatóknak az a véleménye, hogy az eredetileg egy palánkkal körbevett templom volt.²⁹ Szerintük „a nagybajomi vár szilárd magja a templom lett, melyet sánccal, palánkkal vettek körül. Minden bizonnyal erre utalnak a jelenlegi temetőben levő sáncnyomok.” Azonban 1550-ben az oklevelek Várdai Zsigmondnak a palánkon belül álló házat említik.³⁰ E forrás miatt azonban bizonytalanná válik: vajon tényleg csak a templom lehetett erősítve, vagy esetleg az egész településközpontot védművekkel vették-e körül? Mert ebben az esetben nem beszélhetünk erősített templomról. E kérdés tisztázásáig e települést csak a kérdéses objektumok közé sorolhatjuk.

Pécs (Baranya m.): Egy 1672. évi metszeten megjelenik egy szabályos, négyszögletes kerítőfallal körbevett templom, ahol a fal magassága talán erősítésre utal.³¹

Szalonna (Borsod–Abaúj–Zemplén m.): 1576-ban Hans Rueber írta Szendrőről, hogy „innen látom el őrséggel (...) a Szendrő és Szádvár között újonnan körbekerített templomot”.³² A két vár között jelenleg Szalonna, Perkupa, Szin, Dobóbel és Bódvarákó települések fekszenek. (És természetesen számos, már a török háborúk során véglegesen elpusztult egyházat is feltételezni lehet a térségben.) Amiért mégis Szalonna jelenleg a legvalószínűbb helyszíne ennek az erősített templomnak, az az, hogy a templom feltárása során a törökkori rétegekből ágyúgolyók kerültek elő.³³ E leletek legalábbis megengedik annak feltételezését, hogy itt egy komolyabb őrséggel ellátott és erősebb fegyverekkel felszerelt támaszpont állhatott.

Székesfehérvár (Fejér m.): 1543-ban erődde alakították a Budai külváros sánca mellett álló ferences templomot.³⁴ Azért soroltam mégis a kétséges erősítések közé; mert a ferenceseknél általában zárda is állt a templom mellett. S valószínűnek tartom, hogy ebben az esetben azt is megerősíthették. Itt tehát nem az erősítés ténye a kétséges, hanem a védett objektum: valószínűleg kolostorról lehet szó, amely pedig kívül esik jelenlegi kutatási témámon.

Tiszacsege (Hajdú–Bihar m.): A templom keleti fele valószínűleg a 14. században épült. Ezt a gótikus templomot ábrázolja Lázár deák térképe is 1528-ban, bástyaszerű, lőréses toronnyal. Ezt az erősítést az 1594. évi tatár támadás során rombolták le. A község temploma viszont átvészelte a pusztítást – állítja a terület kutatója.³⁵ A Lázár-deák féle térképeken feltüntetett stilizált rajz azonban csak annyit jelöl, hogy a településen

28 LAHU 6. 13. C. Harrach Erzsébet katalógustétele Magyarszecsődről.

29 MIKÓCZI – SOLYMOSI 1979. 62.

30 Uo. 66-67.

31 SZALAI 2001. 260. tábla, 1672/1. metszet.

32 PÁLFFY 1995. 69.

33 A golyók a mai napig megtekinthetők a templomban.

34 VERESS – SIKLÓSI 1990. 58.

35 ANGYAL 2000. 446.

6. kép Ámosd: a „lőportorony”

volt valamilyen erődítés, de – szerintem – arra nem bizonyíték, hogy az bizonyosan a templom körül lett volna.

Az elmúlt években rábukkantam néhány olyan publikációra is, melyek erődítettnek említenek templomokat, melyek pedig – szerintem – a kutatás jelenlegi állása szerint biztosan nem sorolhatóak ebbe a kategóriába.

Nem erődített templomok:

Abaújvár: Egyes leírások szerint erődített. Azonban a helyszínen kiderült, hogy a nyílások itt a templomkert járószintjén találhatóak. Ráadásul a falban fellelhető 5 nyílásból egy kiromlás, egy teljesen új téglákból, betonhabarccsal van kirakva, két nyílásnak vízorra van – tehát tényleg vízvezető nyílások, s mindössze egy olyan áttörés fedezhető fel a körítőfalban, melyre ráillene a „lőrés” kifejezés. Azonban ez a nyílás is a járószint magasságában található, s mérete is meglehetősen kicsi: 22x21 cm. Mindezek alapján én ezt a templomot nem tartom erődítettnek, mindössze egy olyan körítőfala van, amely néhány vízvezető nyílással is rendelkezik.

Ámosd: A templom és kerítése minden műemléki jegyzékben mint erődített templom szerepel. Egy ingyenes tájékoztató szerint: „1951 óta műemlék a református templom előtt a kőfal a beépített lőréses kamrával, melyet – mert itt is voltak birtokai – Dobó István építtetett az 1552-es egrí várviadal után. Ámosd a nagyváradi vár külső erődítési vonalához tartozott.” Mások szerint „a templom kerítése a vigyázókamrával és a lőporos toronnyal valószínűleg a XVI. században, Dobó István birtoklása idején épülhetett.”³⁶

7. kép Álmosd: részlet a templom körüli körítőfalból

A templom eredeti, falazott kerítése jelenleg csak a nyugati oldalon áll. (A többi oldalon már modern drótkerítés emelkedik.) Azonban ezen a megmaradt szakaszon – sem a külső, sem a belső falsíkon – sem figyelhetőek meg lőrésesek. Bár a külső oldalon támpillérek tagolják, emiatt azonban nem lehet az erődített egyházak közé sorolni.

Ami a lőréses kamrát – más források szerint lőportárolót – illeti: ennek a kicsiny épületnek a külső oldalai vakoltak, így az nem látszik, vannak-e korábbi, elfalazott nyílásai. Azonban ami a mai napokban látszik, az mindössze két-két szellőző az épület keleti és nyugati homlokzatának felső-szélő sarkaiban. S mivel ezek a nyílások is pillérekkel több részre vannak tagolva, tűzfegyverek lőréseinek teljesen alkalmatlanok.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az álmosdi templomot körítőfala és kamrája jelenlegi formája alapján nem sorolhatjuk az erődített templomok közé.³⁷

Kiszombor: Kozák Károly szerint „egy falba épített lépcső a körtemplom boltozata feletti térbe vezetett, amelyet feltehetően egy lőréses fal és tetőzet zárt le.” De ennek a felső térnek mára már nyoma sem maradt.³⁸ Egy másik publikáció viszont közli a rotunda néhány fényképét a 20. század elejéről. Ezeken látszanak a felső szint – azóta elbontott – nyílásai, melyek szerintem résablakok és nem lőrésesek.³⁹ Éppen ezért ezt a templomot szerintem egyelőre nem lehet az erődítettek közé sorolni.

37 Mivel azonban igen sok helyen, makacsul tartja magát az az álláspont, hogy a templom erődített, s a kamrájának lőrésai vannak; elképzelhető, hogy a vakolat alatt található olyan részleteket, mely erre az elképzelésre bizonyítékul szolgálhatna.

38 KOZÁK 1998. 6.

39 MAROSVÁRI 1995. 94., 112. oldalakon közli a rotunda fotóit.

8. kép Tiszadob, a barokk magtár épülete: szellőzőnyílásait gondolták lőréseknek

Kőszegszerdahely: „A torony részletképzése, ablakai egyértelműen arra utalnak, hogy hadászati célokat szolgált.”⁴⁰ A kutató a torony részben látható, részben elfalazott résablakai alapján vonta le ezt a következtetést.⁴¹ Azonban, véleményem szerint csak a résablakok megléte nem utal egyértelműen erődítésre – így ezt a templomot sem kell az erődítettek közé sorolni.

Tiszadob: A Szabolcs–Szatmár megye templomait vagy településeit bemutató művek általában erődítettnek mondják. A helyszínen járva azonban kiderül, hogy az „erődítést” mindössze a templom melletti barokk raktárépület duplán épített kis szellőzőablakai képviselik. Építési magasságuk, kivitelük és formájuk alapján ezek mindenképpen csak ablakok és nem lőrések. A templomot körülvevő falakon pedig lőréseknek nyoma sincs.

Kiegészítés az előző könyvhöz, mert ugyan a bevezetőben és a tipológiai részben szerepel, a katalógusrészből a nyomda ördöge miatt a szövege lemaradt⁴²:

„Gyöngyös (Heves m): Eredetileg Gyöngyöspüspöki néven önálló falu. Az 1760 körül épült barokk templomot kulcslyuklőréses kerítőfal veszi körbe. Érdekessége, hogy a lőrések nem a falszövetben vannak kialakítva, hanem egyesével egy-egy kőlapba vannak belevésve, s ezeket a négyzet alakú kőlapokat illesztették be a törtkő falba. Mivel az egész kerítés vakolatlan, nagyon szépen megfigyelhető, hogy a lőréses táblák alatt egy falegyent alakítottak ki, s erre, az azonos magasságúra kialakított falra illesztették rá a táblákat.”

40 LAHU 5. 603. C. Harrach Erzsébet katalógustétele.

41 A torony első emeletén nyugatra nyílik egy ablak, feljebb északra és délre egy-egy; illetve mind a négy oldalra kettő-kettő résablak nyílik.

42 TOLNAI 2001. a 47. oldalon kellene a szövegnek lennie, azonban a könyvben csak a templomerődítés négy fotója (22-25. fotók) látható a 47-48. oldalon.

A könyvben már említett erősségek egynémelyikéről további fontos vagy érdekes információkat sikerült megtudnom, melyek árnyalhatják, módosíthatják vagy gyökeresen meg is változtathatják az adott erődített templomról eddig kialakult képet:

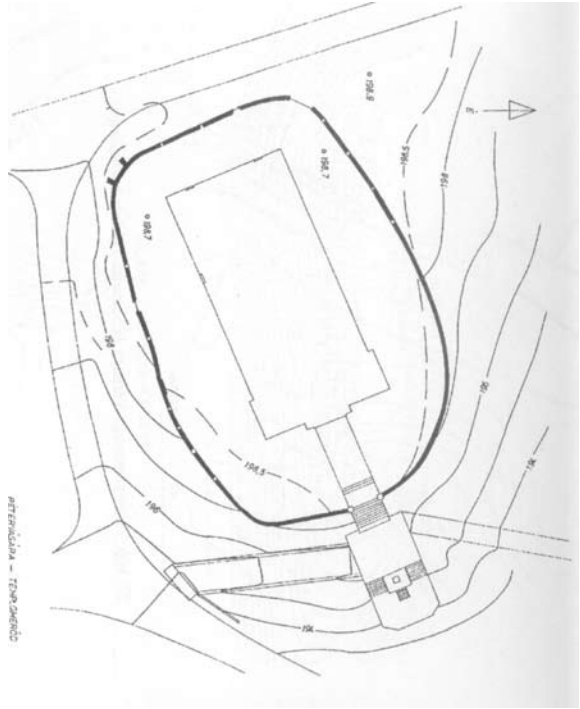
Pétervására: A könyv megjelenése óta az *Agria XXXVI.* évfolyamában közreadták a templomvár felmérési rajzát is.⁴³

Rakaca: A könyv megjelenése óta sikerült személyesen is megvizsgálni az épületet, s a következőket lehet a helyszínen megállapítani. A teljesen kőből épült falak vakolatlanok, így egyértelműen megállapítható, hogy a két barokk jellegű kapuja egyidős a fallal. A kapukat reteszgerendákkal is el lehetett zárni, s ezen kívül a ferde lőréséből is lehetett fedezni az előterületet. A fal vastagsága 69 cm, mely átlagosnak számít; míg hagyományos, álló téglalap alakú lőréseinek külső mérete 15-18x29-31 cm, melyek a kisebbek közé tartoznak.

Utólagos tereprendezésre utal, hogy jelenleg a déli oldal körítőfala magasabb, s ott vannak a lőrések is magasabban, pedig azon az oldalon lejtőre néz a templom. Valószínű, hogy az egyház építéskor, a 18. században végrehajtott tereprendezés során töltötték fel a templomkert északi fala mellett a terepet, s ezen tereprendezés miatt vannak ott relatíve alacsonyabban a lőrések. Ugyancsak a 18. századi építkezések során tölthették fel a kerítésen belüli járószintet, mely munkák után annyival megemelkedett a belső nível, hogy némely lőrések jelenleg vízkifolyóként szolgálnak.

Ságvár erőssége védőinek létszáma 1557-ben 8 fő volt. Amikor a keresztények megtámadták a palánkot, a törökök a toronyba menekültek. Egy katona megadta magát, a többire rágyújtották az épületet, ám ők is túléltek a támadást. Ez a soknak nem nevezhető létszám egy év alatt még tovább olvadt. 1558-ban már csak négy katona szolgált itt.⁴⁴

Szikszó templomváránál 1769-ben a körítőfal déli kapuja előtti hidat említik. 1793-ban a déli nagykaput, míg 1806-ban az északi fahidat, melyet abban az évben kőhíddá építenek át.⁴⁵ 1842-ben még emlegetik a templom körítőfala előtti posványos árkot, amely

9. kép Pétervására erődített templomának alaprajza

43 NOVÁKI – BARÁZ 2000. 46.

44 VERESS 1983. 76.

45 SÁRKÓZY – NOVÁKI 2001. 160. Ez utóbbi forrás esetében nem lehet eldönteni szerintem, vajon tényleg a templom körüli árok feletti hídról van-e szó; vagy esetleg a várost körbevevő védmű árkanak hídjáról?

10. kép Rakaca: részlet a lőréses körítőfalból

11. kép Rakaca: a védőfal eredeti kapuja

1854-ben is még 7 öl (kb. 14 m) széles.⁴⁶ Tehát a templomot nem csak lőréses védőfal vette körbe, hanem meglehetősen széles árok is, melyen felvonóhidak vezettek keresztül. És ez az árok még a 19. század közepén is létezett.

Telkibánya: A helyszíni bejárások csak megerősítették a kételyeket, melyeket a templom erősítéséről már korábban leírtunk.⁴⁷ Ugyanis a dombon épült templom járószintje alatt mintegy 3-4 méterrel, a domb közepén fut végig az az árok, melynek külső oldalán sánc maradványai figyelhetőek meg, és délkeleti oldala felett még egy terasz is megtalálható. Ráadásul – mint az már az alaprajzból is kitűnik – az árok sokkal nagyobb területet vesz körbe, mint amekkora a templom védelméhez szükséges lenne. Ezek a felszíni nyomok inkább egy – bár kétségtelenül nagyméretű – „korai feudális magánvárra”, azaz egy „kisvárra” utalnak, mint egy templom körüli védőgyűrűre. Így megerősödni látszik az az elképzelés, hogy itt egy korábbi erődítmény egyik sarkába építették az egyházat, s a körülötte a dombon megfigyelt sáncok korábbiak, mint az épület.⁴⁸ Ezt az épületet tehát, véleményem szerint, törölni kellene az erődített templomok közül

A török háborúk történetében két olyan, kiemelkedő szerepet betöltő vár is akad, melyek magja hajdanán egy-egy erődített templom volt. Bár nem tartoznak kutatásom jelenlegi témakörébe, mégis érdemes megemlíteni ezeket, hiszen egy olyan érdekes formát képviselnek, mely átmenet az erődített templomok közül az elsővonalbeli végvári erősségek közé.

Karánsebes (Caransebeș) belső vára is egy öt tornyos fallal körülvett templom volt; melyet egy külső falöv is erősített.⁴⁹

Szatmár (Szatmárnémeti, Satu Mare): Az 1535. esztendőben „Bánffy megértvén az dolgot, azmely templom Szakmárt vala, palánkkal és árokkal körülveszi, és képebelire, Horváth Mátyásra bizza oltalmazásra, ő maga segítségviselésnek, azmint mondja vala, okáért Ferdinándhoz visszatéré”.⁵⁰ De az erődítményt még ugyanebben az évben elfoglalták János király csapatai.

A kutatások során újonnan ismerté vált 13 (Balatonszabadival együtt 14) erődített templom közül hatot (Balatonszabadi, Balatonszárszó, Csengele, Hódmezővásárhely, Ikervár, Makó) a lakosság erődített meg, míg ötöt (Iharos, Marcaltó, Nagykőrös, Somogyásmon és Zalaegerszeg) a katonaság.

Egyelőre nem lehet eldönteni, kinek az érdekében készült Tata, Tokaj és Vécs erődítése. Azonban Tata és Tokaj esetében a fennmaradt ábrázolások erős kőfalakat jeleznek az egyházak körül, mely szerintem korábbi, „ráérős”, a lakosság céljából készített erődítésre utalhat. Míg Vécs palánkfala inkább a katonaság általi megerősítésre utalhatna.

Rendkívül fontos Tata ábrázolása, mert – amennyiben hiteles – ez az első olyan forrás, mely pártázatos körítőfalat jelez egy magyarországi templomerőd körül. Sőt, ha hihetünk a képnek, akkor még lőréses is vannak a pártafokokba vágva. Ez az építési mód Magyarországon a 15. századra volt jellemző, így talán a templom erősítésének korát is arra a századra tehetjük.⁵¹

46 SÁRKÖZY – NOVÁKI 2001. 160.

47 TOLNAI 2001. 97.

48 Ilyen, utólagos beépítésre példa: Galgamácsa – Eeckend vagy Kerepes – Kálvária. TOLNAI 2001. 26. Azonban ez a kétperiódusosság nem zárja ki, hogy a templom építése után a még álló sáncokat védelmi céllal ne használták volna fel.

49 KISARI 2000. 358.

50 ISTVÁNYFY 2001. 334.

51 Legjobb párhuzamnak Pest késői városfalát, Siklós külsővárának, Pécs barbakánjának, a visegrádi lakótorony kései pártázatait említhetjük.

A könyvemben elkészítettem a védőfalak összehasonlító táblázatát, ezt most kiegészítve Hódmezővásárhely és Rakaca adataival, látható, hogy az új eredmények nem változtatják meg lényegesen az eddig kialakult képet:

	a védőfal vastagsága	a lőrés külső mérete*	a lőrés belső mérete*	lőrés távolsága egymástól
Apc	75-80 cm	23x23 cm	nem mérhető	csak 2 lőrés maradt meg
Bernecebaráti	65 cm	20x38 cm	30x38 cm	8 m
Hejce	90 cm	alsó sor: 10x25-30 cm	alsó sor: 50-60x75 cm	2-2,1 m
Hódmező- vásárhely- Ótemplom	77-79 cm	12-13 x 10-12 cm	45-48x37-43 cm	83-120 cm és a lőrés csoportok között 300-330 cm
Jászapáti	46-59 cm	8x38 cm	47x48 cm	2-5 m
Jósvafő	a kapunál 114 cm	27x34 cm	27x34 cm	csak 2 lőrés maradt meg
Megyaszó	85, bástyák: 92 cm	16x45 cm	40-52x45 cm	4,8-5,5 m
Neszmély	78 cm	22x22 cm	22x22 cm	csak egyes részein maradtak lőrés
Pétervására	50 cm	20x50 cm	48-50x65-70 cm	csak egyes részein maradtak lőrés
Rakaca	69 cm	13-18x25-31 cm		2,5-3,5 m
Szerencs	75 cm	14x24 cm	36-40 x 38-50 cm	csak egyes részein vannak lőrés
Szikszó	64-66 cm	20x25-36 cm	?	2,1-4,6 m
Tar	58-62 cm	22x38 cm	50x38	4-5 m
Vörösberény	77 cm	9x9 cm	30-40x9 cm	2-2,5 m

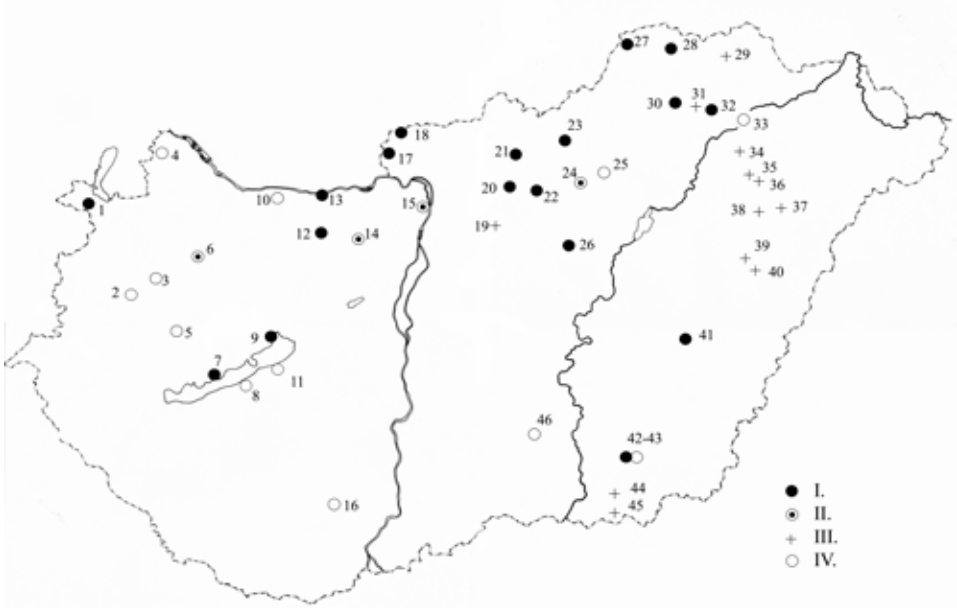
* mindig a lőrés alja, azaz a vízszintes méret van elől. Tehát, ha fekvő téglalap alakú a lőrés, akkor az első szám a nagyobb, ha álló, akkor a hátsó.

A lőrés elhelyezkedéséből, eloszlásából, a falak vastagságából továbbra is úgy tűnik tehát, hogy ezek a körítőfalak inkább szolgálták az elrettentést, mint a valódi védelmi feladatokat. Hiszen a meglehetősen ritkán álló lőrésből nem lehet hatásosan fedezni az előteret, míg az előreugró védművek gyakori hiánya általában lehetetlenné tette az oldalazást. Így a falak mögé menekült lakosság inkább csak a szomszédok, birtokosok, stb. hatalmaskodása ellen tudták itt biztonságba helyezni magukat és vagyonukat; míg egy szervezett katonai alakulattal szemben nem valószínű, hogy hatásosan vehették volna fel a küzdelmet.

Az időrendről:

Az új gyűjtésben szereplő adatoknak nagyon fontos szerepe lett az erőtemplomok építési idejének meghatározásakor. Hiszen több esetben pontos évszámokkal sikerült datálni az erődítéseket.

A legújabb és legkorábbi templom-erődítésre való utalást Csengelén találtam. A kutató itt a tatárjárás idejére, azaz 1241-1242-re teszi a templom erődítésének korát.

I.: Templom körüli lőréses körtőfal. II.: Templom körüli védőfal, árok. III.: Tornyokkal, bástyákkal tagolt védőrendszer a templom körül. IV.: Egyedi, az előbbi kategóriákba nem sorolható erődítések.

1: Balf; 2: Ikervár; 3: Kemenesszentmárton; 4: Hegyeshalom; 5: Gyepükaján; 6: Marcaltó; 7: Kővágóörs; 8: Balatonszárszó; 9: Vörösberény; 10: Ács; 11: Balatonszabadi; 12: Tata-Kálváriadomb; 13: Neszmély; 14: Csabdi; 15: Budapest-Kissing; 16: Mecseknádasd-Szent István templom; 17: Nagybörzsöny; 18: Bernecebaráti; 19: Tura; 20: Apc; 21: Tar; 22: Gyöngyös (Gyöngyöspüspöki); 23: Pétervására; 24: Feldebrő; 25: Andornaktálya; 26: Jászapáti; 27: Jósza; 28: Rakaca; 29: Hejce; 30: Szikszó; 31: Megyaszó; 32: Szerencs; 33: Tokaj; 34: Tiszavasvári; 35: Hajdúnánás; 36: Hajdúdorog; 37: Hajdúhadház; 38: Hajdúböszörmény; 39: Hajdúszoboszló; 40: Hajdúszovát; 41: Dévaványa; 42: Hódmezővásárhely-Csomorkány; 43: Hódmezővásárhely-Ótemplom; 44: Óföldség; 45: Makó.

Sikerült hat korai, 16. századi forrást is találni templomerődítésre: Zalaegerszeg, 1541, Tata, 1543 előtt, Somogyfőszék, 1548 (vagy nem sokkal korábban), Iharos, 1557 előtt, Tokaj, 1565 előtt, Vécs, 1594.

Ezek nagy része azonban a katonaság által megerősített objektum, azaz palánkvár (Zalaegerszeg, Somogyfőszék, Szalonna és valószínűleg Vécs). Mindössze Tata és Tokaj esetében feltételezhetnénk, hogy esetleg még a török háborúk előtt készült, a lakosság védelmét szolgáló erősséggel lenne dolgunk.⁵² A 17. századból két új időpontot ismerünk: Nagymaros erődítési terve 1613-ból, és Nagykőrös erődítése 1686-ban. Ezek is a katonasághoz köthetők, nem pedig a lakosság önvédelméhez. Mindössze Hódmezővásárhely lőréses körtőfalát építik a lakosok saját védelmükre (s nem a katonaság utasítására), de erre csak a 18. század közepén kerül sor. Makót is csak 1790-ben vették körbe négytornyos kerítőfállal.

⁵² Azonban ennek ellentmondani látszik egy érdekes tény, mely teljesen más megvilágításba helyezi ezt a két erődtemplomot. Részletesen lásd lejjebb.

Marcaltó 1775-ös ábrázolása pedig mindössze azt bizonyítja, hogy akkor tudtak a templom körüli falról, de az ábrázolás az erődítés építési idejére nem ad felvilágosítást.

Ezen adatok alapján tovább erősödni látszik az az álláspont, hogy bár a magyarországi erődített templomok építésének kezdete a 13-14. századra tehető, fő korszakuk mégsem a középkor, hanem a török háborúk kora és a 18. század. Még hozzá a katonaság által emelt erődtemplomok készítésének fő időszaka a 16. század, míg a lakosság önvédelmére a faluközösségek által emelt erősségek építésének fő korszaka a 18. század.

(Természetesen ezek az adatok csak a jelenleg ismert templomerődítésekre vonatkoznak. Hiszen például Hódmezővásárhelyen is sikerült feltárni az Ó-templom középkori előzményét, melyet szintén 4 m mély árok és kerítés vett körbe. Ennek fényében reménykedni lehet, hogy a megszorodó műemléki feltárások során sikerül még több helyen is olyan középkori – azaz 13-15. századi – templom maradványaira akadni, melyet erődítéssel vettek körül.)

Viszont a számomra újonnan ismertté vált erődtemplomok felvetnek egy olyan kérdést, mely már korábban is zavaró volt, azonban az új adatok még érdekesebbé teszik a helyzetet: Azokról a településekről van szó, ahol egymástól látótávolságban áll egy-egy erődített templom és (vég)vár.

Bár Zalaegerszeg esetében nyilvánvaló, hogy ott a támadók ostromállásáról van szó, de mi a helyzet Szerencs, Tata, Tokaj, Mecseknádasd (és esetleg Pécs) esetében? Mert ezekben az esetekben a török háborúk idején végvári szerepet betöltő erősségtől számított 1-3 kilométeres körzeten belül emelkedett egy-egy templomerősség. Azaz veszélyesen közel: az ostromlóknak kitűnő támaszpontot, esetleg védett lövegállást is biztosított volna egy esetleges támadás esetén. Hogy tűrhatték el mégis a várkapitányok ezen erősségek meglétét?⁵³ Lehet, hogy előretolt figyelőpontoknak használták ezeket? Sajnos jelenleg erre a kérdésre nem tudok választ adni. Remélem, előbb-utóbb nyilvánosságra kerülnek olyan írott források, melyekben (valamilyen várkapitányi levél, utasítás, előírás formájában) választ találunk erre a kérdésre.

Bár nem tartozik szorosan a kutatásom témájához, mégis, mivel már az előző publikációban is közreadtam az általam a mai országhatárokon kívül megismert erődített templomokat, így most is felsorolom azokat, melyeknek 2001 óta akadtam a nyomára:

A Felvidéken:

Bakabánya (Pukanec): Egy, a karlsruhei levéltárban őrzött térképről kiderült, hogy Bakabányán is a templomot építették át várrá.⁵⁴

Divény (Divín): A barokká átépített templom körül a mai napig is fennmaradt a lőréses körítőfal, melyet négy sarkán négy torony (2 kerek, 2 négyzetes) erősít.⁵⁵

Felsőstubnya (Neustuben, Horná Štubňa): A templom kerítése lőréses, és négy hengeres bástyája van.⁵⁶

Harapkó (Hrabkov): „hajója deszkamennyezetes, tornya lőréses”.⁵⁷

53 Mert eltűrték, hiszen a várakkal egykorú képi forrásokon szerepelnek, (akár egy lapon is, mind például Tata esetében is) a szerencsi pedig a mai napig is áll. Egyébként bármilyen erődítmény katonai parancsnokának az ostromra való felkészülés időszakában joga – és kötelessége – volt az előtérpen fekvő házakat, falvakat felgyújtani, lerombolni, nehogy azoknak az ellenség hasznát vehesse.

54 KISARI 2000. 562.

55 PAMIATKY, 1967-1978. 604. kép

56 BARDOLY 1999. 418.

57 Uo. 245-246.

I: Keresztény erődítések; II: Török erődítések; III: Keresztények által tervezett erődítések, melyek nem biztos, hogy megvalósultak, illetve kétséges erődítések; IV: Törökök által tervezett erődítések, melyek nem biztos, hogy megvalósultak, illetve kétséges erődítések.

1: Óriszentpéter; 2: Zalaegerszeg; 3: Zalabér; 4: Hosszútó; 5: Kehidakustya; 6: Pacsa; 7: Kilimán; 8: Újudvar; 9: Galambok; 10: Somogysimonyi; 11: Somogysámson-Marótpusztá; 12: Nagyrécsé; 13: Nagykanizsa; 14: Murakeresztúr; 15: Miklósfa; 16: Iharos; 17: Fonyód; 18: Balatonboglár; 19: Ságvár; 20: Balatonfőkajár; 21: Balatonkenese; 22: Berhida; 23: Vál; 24: Ravasz; 25: Győrújbaráti; 26: Győr; 27: Mérges; 28: Madocsa; 29: Mecseknádasd-Schlossberg; 30: Szigetvár-Türbék; 31: Esztergom-Szentamás; 32: Drégelypalánk; 33: Sajókaza; 34: Vécs; 35: Nagykőrös; 36: Tiszakécske.

Jolsva (Hradiska) templomát egy igen széles árok vette körbe; melynek déli oldalán két kisebb elővédmű volt. Ezek lapján a templom erődítettnek tekinthető.⁵⁸

Korpona: A térképek szerint a város erődítésének középpontja egy háromhajós gótikus templom volt, melyet egy három saroktoronyos, egy kaputoronyos és két kisebb védművel ellátott fal vett körbe. Sőt, az árkon kívül még egy saroktoronyos védővonal is körbevette a templomot.⁵⁹

Liptószentmiklós (Liptovsky Mikulaš): „hajdan erődített falkerítéséhez észak felől félkörben bazárépületek fűződtek”.⁶⁰

Lopér (Pod Bezová) temploma egyhajós, dongaboltozatos épület, szentélyében háromoldali apszissal, e mögött lőréses toronnyal.⁶¹

58 KÖNIG 2001. 111. kép

59 KISARI 2000. 563.

60 BARDOLY 1999. 169-170.

61 Uo. 452.

Necpál (Necpaly). A tornya mellett kétfelől dongaboltozatos kápolnák vannak, ezek felett pedig egy-egy lőréses kamra húzódik.⁶²

Óbars /Bars/ (Starý Tekov) A templomot két toronnyal megerősített körítőfal vette körbe.⁶³

Pelsőc (Plešivec): Falakkal és négy bástyaszerű fióképülettel volt körítve. Délkeleti szegletében volt a legfőbb őrház.⁶⁴

Süvete (Šivetice) temploma körül is tornyos körítőfal áll.⁶⁵

Sztankahermány (Hermanovce): „A templom sarkain hatalmas, lépcsőzetes, erődítő elfalazások” voltak találhatóak.

Turócbéla (Belá): „A torony második emeletén, a kapu fölött kereszt alakú lövörös.”⁶⁶

Verebély (Vráble): Az 1577. évi hadi tanácskozás elrendeli, hogy a Zsitva itteni átke-lőjének védelmére egy őrhely kell. Ezért kerítsék körbe a település templomát.⁶⁷

A Délvidéken:

Marót (Morovič) templomának tornyát kisebb lőrésekkel látták el.⁶⁸

Osteria (Ošttarije) temploma köré épített védvonálnak négy bástyája és egy ékműve volt.⁶⁹

Belec (Belec), Havas Boldogasszony templom: A templom körül egy cinterem talál-ható, lőrésekkel, árkádokkal és saroktornyocskákkal, valamint egy kisebb kápolnával.

Komin, Háromkirályok temploma: Szentivánzelinától (Sv. Ivan Zelina) hat kilomé-terrel északabbra, Bikszád (Bisag) várkastélyától három kilométerrel délebbre, a Varasd-Zágráb főút mellett található a templom, melyet az erdélyi erődtemplomokhoz hasonlóan vastag, támpilléres erődfal vesz körbe, melyben a lakosok raktárai helyezkednek el.⁷⁰

Ezeket az újonnan megismert templomokat is beleszámítva jelen pillanatban a Felvidékről 41, míg a Délvidékről 7 erődített templomról van tudomásom. Miután ezen területek műemléki katasztereit nem volt módomban részletesen feldolgozni, valószínű, hogy a kutatások elvégzése után az erődített egyházi épületek száma tovább fog nőni.

62 Uo. 421.

63 BÓNA 1998. 163.

64 KOROMPAY 1942. 51.

65 PAMIATKY 1967-1978. 154. fotó

66 BARDOLY 1999. 418.

67 GEŐCZE 1894. 673.

68 SZABÓ GIJURO: Középkori várak Horvátországban és Szlavóniában c. könyve magyar fordításának kéz-irata alapján.

69 KISARI 2000. 401.

70 Belec és Komin templomának ismertetését nagyon köszönöm SZATANEK JÓZSEF úrnak, aki az adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

Irodalom

- ANGYAL 2000 Hajdú–Bihar évszázadai. Szerk.: ANGYAL LÁSZLÓ ANDRÁS. Debrecen, 2000.
- BARDOLY 1999 A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiaja és fényképei. 1900-1919. Szerk.: BARDOLY ISTVÁN. Budapest, 1999.
- BELÉNYESY –
– MARTON –
– OROSS 2002 BELÉNYESY KÁROLY – MARTON TIBOR – OROSS KRISZTIÁN: Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő. A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000-2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. *Somogyi Múzeumok Közleményei*, XV. Régészet. 2002 Kaposvár. 3-36.
- BÍRÓ 1959 BÍRÓ, ENDRE: Tata, Kálváriadomb. Ásatási jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. I. No. 11. Budapest, 1959. 69.
- BÓNA 1998 BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.
- BOROVSKY Magyarország vármegyéi és városai. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye II. Szerk.: BOROVSKY SAMU. Budapest, é.n.
- CSÁNYI 1996 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelezése Nádasdy Tamáshoz. 1549-1562. I. kötet. Kiadja: ÓZE SÁNDOR. Szerk.: BASICS BEATRIX. Budapest, 1996.
- FEHÉR 1975 FEHÉR GÉZA: Török miniatúrák a magyarországi hódoltság korából. Budapest, 1975.
- GEÖCZE 1894 GEÖCZE ISTVÁN: Haditanácskozások az 1577-ik évben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1894. 502-537., 645-678., 699-715.
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH FERENC: A csengelei kunok ura és népe. Budapest, 2001.
- HUNGLER 1986 HUNGLER JÓZSEF: A törökkori Veszprém. Veszprém, 1986.
- ISTVÁNFFY 2001 ISTVÁNFFY MIKLÓS magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. Szerk.: KŐSZEGHY FERENC. Sajtó alá rendezte: BENITS PÉTER. I. kötet: Budapest; 2001. II. kötet: Budapest, 2003.
- KISARI 2000 KISARI BALLA GYÖRGY: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Budapest, 2000.
- KOROMPAY 1942 KOROMPAY György: Középkori eredetű református templomok és templomerődök. Különnyomat a „Magyar református templomok” c. munkából. Budapest, 1942.
- KOZÁK 1998 KOZÁK KÁROLY: Kiszombor. *Tájak – Korok – Múzeumok füzetek*, 296. 2. kiadás. Budapest, 1998.
- KÖNIG 2001 KÖNIG FRIGYES: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. H.n.; 2001.
- LAHU 5 Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Vas megye I. Vas megye műemlékeinek töredékei 1. Belsővat – Kőszegszerdahely. Szerk.: LÖVEI PÁL. Budapest, 2002.
- LAHU 6 Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye. Vas megye II. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarzszezsöd – Zsennye. Szerk.: LÖVEI PÁL. Budapest, 2002.

- LAJKÓ 2002 LAJKÓ ORSOLYA: A Hódmezővásárhely–ótemplomi kerámiaegyüttes középkori és néprajzi kapcsolatai. In: *Opuscula Hungarica III. A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk.: GERELYES IBOLYA és KOVÁCS GYÖNGYI. Budapest, 2002. 309-316.
- MAGYAR 1984 MAGYAR KÁLMÁN: Balatonszabadi–Pusztatorony. Ásatási jelentés. *Régészeti Füzetek*, Ser. 1. No. 37. Budapest, 1984. 99.
- MAKÓ 1992 Makó monográfiája I. Makó régi térképeken. Főszerk.: TÓTH FERENC. Makó, 1992.
- MAROSVÁRI 1995 MAROSVÁRI ATTILA.: A kiszombori rotunda kutatástörténete. *Studia Historica I. A Mórá Ferenc Múzeum Évkönyvei*. Történelmi tanulmányok. I. Szeged, 1995. 87-124.
- MIKÓCZI –
– SOLYMOSI 1979 MIKÓCZI ALAJOS – SOLYMOSI LÁSZLÓ: Nagybjom története. Kaposvár 1979.
- MÓDY – NYAKAS –
– RÁCZ 2000 MÓDY GYÖRGY – NYAKAS MIKLÓS – RÁCZ ZOLTÁN: A megye településeinek története és épített emlékei. Álmosd. In: *Hajdú – Bihar évszázadai*. Debrecen, 2000. 199-272. o. Álmosd a 203- 205. oldalon található.
- NOVÁKI – BARÁZ
2000 NOVÁKI GYULA – BARÁZ CSABA: Óskori és középkori erődített telepek, várak Heves megye Mátrán kívüli területén. *Agria XXXVI*. Eger, 2000. 5-46.
- PÁLFFY 1995 PÁLFFY GÉZA: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fentartásának kérdéséhez. *Keletkutatás*, 1995. tavasz, 61-86.
- PAMIATKY
1967-1978 PAMIATKY NA SLOVENSKU. I-III. és képkötet. Pozsony (Bratislava), 1967-1978.
- SÁRKÖZY –
– NOVÁKY 2001 SÁRKÖZY SEBESTYÉN – NOVÁKI GYULA: A történelmi Abaúj–Torna megye várai (Az őskortól a kuruc korig) II. *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve*, XL. Miskolc, 2001. 143-178.
- SZALAI 2001 SZALAI BÉLA: Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515-1888. Budapest, 2001.
- SZATLÓCZKI 2002 SZATLÓCZKI GÁBOR: A tátikai vár históriája. A Gersei Pethő család és a tátikai váruradalmuk története. Zalaegerszeg, 2002.
- TAKÁTS 1915 TAKÁTS SÁNDOR: Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915.
- TOLNAI 2001 TOLNAI GERGELY: Templomvárak, erődtemplomok Magyarországon. *Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei*, 1. Esztergom, 2001.
- TÓTH 2000 Csongrád megye építészeti emlékei. Szerk.: TÓTH FERENC. Szeged, 2000.
- VALTER 2004 VALTER ILONA: Árpád kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. P. Hajmási Erika Vas megyei kutatásai. Budapest, 2004. 173-199. (függelék)
- VERESS – SIKLÓSI
1990 VERESS D. CSABA – SIKLÓSI GYULA: Székesfehérvár, a királyok városa. Budapest, 1990.
- VERESS 1983 VERESS D. CSABA: Várak a Bakonyban. Budapest, 1983.